

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.15:347.9(477)«5/13»

Ковальова С. Г.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії і теорії держави і права
Чорноморського національного університету імені Петра Могили

ЗБРОЯ ЯК СИМВОЛ У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПРАВОСВІДОМОСТІ (VI–XIV СТ.)

ARM AS A SYMBOL IN MEDIEVAL EUROPEAN CONSCIENCE (VI – XIV CENTURIES)

Розкрито символіку зброї в юридично значущих діях у середньовічній Європі. Показано, що семіотичне наповнення символів в основному збігалось у різних народів Європи, що можна пояснити спільними джерелами норм, аналогією соціальних, державних, правових процесів у середньовічних європейських країнах, а також рецепцією правових норм. Символи були універсально зрозумілими і визнавалися всіма соціальними верствами.

Ключові слова: правосвідомість, середньовічне право, юридично значущі символи, символіка зброї, юридичні обряди.

Раскрыта символика оружия в юридически значимых действиях в средневековой Европе. Показано, что семиотическое наполнение символов в основном совпадало у различных народов Европы, что можно объяснить общими источниками норм, аналогией социальных, государственных, правовых процессов в средневековых европейских странах, а также рецепцией правовых норм. Символы были универсально понятными и признавались всеми социальными группами.

Ключевые слова: правосознание, средневековое право, юридически значимые символы, символика оружия, юридические обряды.

The symbolism of weapons in legally significant actions in medieval Europe is investigated. It is shown that the semiotic content of symbols basically coincided in different European countries, which can be explained by common sources of norms, analogy of social, state, legal processes in medieval Europe, and also by the reception of legal norms. The symbols were universally understandable and were recognized by all social groups.

Key words: sense of justice, medieval law, legally significant symbols, arms symbols, legal rites.

Реконструкція визначальних рис правосвідомості суспільства на різних етапах його розвитку є завданням, що не втрачає актуальності, адже встановлення специфіки правової ідеології і правової психології та основних тенденцій їхньої еволюції допомагає визначити ефективні напрями правового виховання сучасного соціуму. Особливий інтерес для наукового дослідження представляють ті періоди, впродовж яких правосвідомість і правова культура зазнавали якісних змін, а отже, переходили на новий еволюційний етап. Одним із таких періодів є VI–XIV ст., коли на європейських теренах відбувалося становлення традиції права, що стала підвалиною сучасних правових систем. Правовій ментальності європейців тієї доби був властивий символізм, що пронизував усю середньовічну культуру. У статті здійснена спроба встановити сутність та юридичний зміст одного із найважливіших символів середньовіччя – зброї.

До питання вивчення зброї як символу звертались науковці-соціологи, історики, культурологи, однак суто юридичних розвідок обмаль; в основному вони стосуються символізму зброї у французьких та німецьких реаліях [1; 2], певна увага приділена символізму зброї у контексті загального вивчення символізму руського/російського права М. Павловим-Сильванським [3]. Однак досі немає узагальнюючих праць, які б синтезували знання про юридичне

значення символічних дій та обрядів, пов'язаних зі зброєю. Заповнити вказані лакуни і ставити на меті автор статті.

Символізм пронизував усе життя середньовічної людини, становлячи одну із фундаментальних рис, що визначали її світогляд та свідомість, у тому числі правову. За висловом П. Біциллі, символічними актами супроводжувалися дії, якими людина вступала у правовідносини із подібними собі, і символічними знаками відзначені були більшість предметів її побуту [4, с. 4]. Генетично пов'язаний із давніми додержавними язичницькими часами, символізм мислення та світосприйняття середньовічної людини не був подоланий із християнізацією європейських народів. Елементи нової релігії перепліталися і синтезувалися з потужним шаром архаїчних вірувань і уявлень про світ [5, с. 547], які переважно визначали правове мислення та поведінку. Усвідомлюючи неможливість швидкої «перебудови» давніх народних уявлень, які утворювали підвалини традиційних архетипів, християнська церква намагалася діяти обережно, часто шукаючи компромісу із суспільством, яке прагнула повернути на шлях нової віри. Показовою була політика папи Григорія I (Великого), котрий послав у Англію єпископа Августина Кентерберійського з інструкцією діяти майстерно, тактовно пристосовуючи у проповідях християнство

до старого язичницького звичаю, поєднуючи християнські свята, святих, святилища із народною язичницькою старовиною [6, с. 174–175]. Тому у картині світу середньовічного європейця-християнина знаходилося місце звичним, зрозумілим, традиційним реаліям, а у свідомості протягом століть зберігалися почуття, уявлення, ідеї, що сформувалися ще у язичницькі часи.

У середньовічній свідомості, у тому числі правовій, містилася безліч колективних уявлень, під впливом яких всі предмети, живі істоти, неживі речі або знаряддя, виготовлені руками людини, мислилися як такі, що мають магичні властивості; такі властивості сприймалися як невіддільні від самого об'єкта [7, с. 61, 35], як його іманентна частина, котра, хоч і не сприймається органами почуттів, але тим не менш є цілком реальною. У парадигмі середньовічних символів зброї було відведене важливе місце, адже війна, битви – байдуже, розпочиналися вони з власної ініціативи або ж були вимушеною обороною – була основним заняттям тодішньої людини, а тому бойове мистецтво, вміння володіти зброєю вважалося чи не основною чеснотою людини.

Культ зброї та наявність пов'язаних із нею обрядів та ритуалів, що мали юридичне значення, був практично у всіх середньовічних європейських народів, знаходячи застосування у публічних правових відносинах. Сприйняття зброї у тому числі як юридично значущого символу спостерігаємо у франків. Військова організація франків склалася ще у додержавну добу, і хоча з утворенням держави загальне народне ополчення поступилося місцем регулярній королівській дружині, у часи підвищеної воєнної небезпеки, коли сил дружини було замало, застосовувалася звична стара практика формування війська, яке складалося з усіх дорослих членів марки-общини, здатних носити зброю. Знаком призову до війська був ритуальний клич «До зброї!» («*Clamare ad arma!*») [8, с. 15, 25].

В аламанському праві зброя була символом правоздатності особи: носіння зброї було ознакою та прерогативою лише вільної людини. Відпущення раба або літа на волю *in heris generationes* супроводжувалося оголошенням його таким, що має право носити зброю та брати участь у військових зборах, тобто вільновідпущеник набував правомочності вільної людини [9, с. 114].

Язичницькою свідомістю зброя сприймалася як продовження її власника – людини-воїна, який передавав їй частину своїх якостей. Непрямим свідченням такого ставлення до зброї є статті Едикту Ротарі, або Лангобардської Правди (VII ст.), де вказано: «Якщо особа без певної мети дала іншій особі свою зброю, а та, котра взяла, зробила нею щось протизаконне, то винуватим є не той, хто дав зброю, а той, хто вчинив погано» (ст. 307), «Якщо хтось самовільно (*suam auctoritatem*) наслідиться взяти зброю іншого і вчинить нею протизаконну справу, хай не вважатиметься винним той, чия була зброя, а відповідає той, хто вчинив нею протизаконно» (ст. 308) [10, с. 53]. Очевидно, що законодавець,

прагнучи раціоналізувати сприйняття злочину і зброї відповідно до римських правових уявлень, намагався дати точні інструкції суддям щодо визначення винної особи, оскільки санкції норм явно не відповідали правовим уявленням суддів-лангобардів.

Сакралізація зброї була характерною рисою свідомості представників руської військової страти ще з язичницьких часів. Під час укладення у 907 р. договору Русі з Візантією «царь Леонъ со Олександром миръ сотвориста со Олгом, имшеся по дань и роте заходивши межы собою, целовавше сами крестъ, а Олга водивше на роту и мужи его по рускому закону кляшася оружьем своим, и Перуном, богом своим, и Волосом, скотьим богом, и утвердиша миръ». У 945 р. грецькі послы прибули до Києва. Ігор з ними «приде на холмъ, где стояше Перунъ, и покладоша оружье свое, елико поганыхъ руси; а хрестеянскую Русь водиша ротъ в церкви святого Ильи» [11, стб. 42]. Клятвене звернення до зброї було пов'язане із вірою у те, що вона покарає відступника у разі порушення обітниць. Із християнізацією Русі замість клятви на зброї стала застосовуватися клятва на хресті («хресне цілування»).

Соціальна практика германців також знала клятву на зброї як символічне гарантування непорушності договору, але процедура її принесення дещо відрізнялася від прийнятої у русичів. Вони клялися, тримаючи оголений меч або поклавши руку на руків'я меча, встромленого у землю [3, с. 358].

У багатьох народів середньовічної Європи щит був важливим символом, застосування якого мало правове значення. Тацит зазначав, що для франків залишити щит на полі битви було великою ганьбою; той, хто це допустив, фактично ставив себе поза життям общини: йому заборонялося відвідувати народні збори, бути присутнім при жертвоприношеннях. «Багато хто з таких, – пише Тацит, – переживши війну, петлею кляли край своєму безчестю» (гл. VI) [12, с. 387]. Традиція легітиматії вождівської/королівської влади шляхом підняття обраного претендента на щиті виникла у франків ще до утворення держави. Григорій Турський так змальовує обряд коронації першого франкського короля: «Коли вони (франки – С.К.) почули це, то стали на знак схвалення вдарили у щити та кричати, а потім підняли Хлодвіга на круглому щиті і зробили його над собою королем» [13, с. 59]. Така процедура зберігалася впродовж усього правління династії Меровінгів; Карл Великий перервав її, прийнявши владу через обряд помазання за зразком римських імператорів.

Із руських літописних джерел відомий обряд прибивання щита переможця на ворота переможеного міста. Правовим наслідком проведеного обряду було виникнення специфічних правовідносин між державами переможця та переможеного; це були відносини субординації, які мали імперативний характер. Переможець не мав наміру утримувати за собою переможене місто (а часто не мав для цього достатнього військового та політичного ресурсу); переможений був змушений розпочинати мирні переговори, під час яких умови миру диктував переможець.

Дещо інший зміст символу щита надавався у рицарській культурі. Під час посвячення зброєносця у рицарі йому вручалися елементи озброєння із формулами-напученнями, що трактували символічне значення кожного з елементів. Подаючи молодому кандидату щит, пояснювали, що сюзерен і вітчизна вважають збереження життя рицаря більшою послугою, ніж побиття багатьох ворогів [14, с. 56]. Вчинення рицарем злочину тягло за собою ламання рицарського щита і прибивання уламків до ганебного стовпу.

Важливе місце у парадигмі символів середньовічна європейська правосвідомість відводила мечу. З язичницьких часів меч у руках монарха символізував владу і мужність володаря зброї. Скандинавські конунги мали спеціальні винятково прикрашені церемоніальні мечі, які використовували для виїздів на збори народного ополчення або збори тінгів [15, с. 32].

Меч як символ мав яскраво акцентоване соціальне значення у сюзеренно-васальних відносинах. У руці сюзерена меч символізував владу; меч сюзерена, взятий у руки іншою особою, означав прийняття останньою статусу зброєносця, а отже – васальних обов'язків. У 981 р. у Римі зустрілися суперники у боротьбі за владу – імператор Оттон I і Гуго Капет, тоді ще герцог. Оттон I, поклавши меч на стільчик, поцілував Гуго на знак примирення і розпочав із ним бесіду, а під кінець зустрічі мовби мимохідь попросив Гуго подати йому меч. Ріхтер Реймський так прокоментував вчинок імператора: «Меч був полишений на стільці умисно, аби герцог на очах у всіх подав королю той меч і тим продемонстрував, що схильний носити його і надалі». Герцог нахилився, щоб виконати прохання, але єпископ, який супроводжував Гуго для перекладу з латини, поспішив завадити йому. Єпископ сам узяв меч і підніс його імператорові, не ризикуючи перетворитися на васала Оттона I. Пізніше, вже ставши королем, Гуго Капет часто згадував мудрість свого вірного єпископа [16, с. 125–126].

Із християнізацією Європи символіка меча семіотично доповнилася. За формою меч був подібним до хреста, що і зумовлювало особливе, сакральне значення, що його з IX ст. набув цей вид зброї і у католицькій, і у православної традиціях. У канонічній політико-правовій доктрині затвердився постулат про два мечі, надані Господом церкві; один із них церква сховала у піхви, а інший дала світській владі для охорони миру і церкви. Меч короля, що вручався йому при коронації, традиційно символізував право монарха справляти правосуддя і водночас його обов'язок захищати вдів і сиріт; із X ст. до переліку почесних обов'язків короля було додано захист церкви та її «вірних» (*fideles*) [1, с. 138, 156]. У руських літописах зустрічаємо вирази «князь не туне мечь носить» [17, стб. 370], «мечь прещенье и опасенье... пасти люди своя от противныхъ» [17, стб. 422]. У середньовічних містах меч дозволялося носити бургмістрам як символ їхніх прерогатив судити і захищати місто. Рицарська культура трактувала

меч як символ обов'язку рицаря бути правосудним [14, с. 58].

Церковними канонами не дозволялося носіння і застосування зброї духовенству. Але в деяких країнах церква використовувала мечі як символ правосуддя. У Скандинавії, де здавна існував язичницький культ меча, священики у XII – XIII ст. дозволяли приносити клятви на мечях особам, які піддавалися Суду Божому – ордаліям або судовим поєдинкам [15, с. 34] (в інших країнах такі клятви приносили на Євангелії).

Холодна зброя могла застосовуватися в юридично значущих обрядах як символ погрози, демонстрації агресивних намірів. У Хроніці Биховця є розповідь про те, як великий московський князь Дмитро Іванович (Дмитро Донський) через посла надіслав великому литовському князю Ольгерду «шаблю і вогонь», що, як вказав хроніст, мало означати демонстрацію наміру йти війною на Литву «після красної весни, після тихого літа». У відповідь Ольгерд «дістав з огнива губку та кремій, запалив губку і дав послу» зі словами: «У нас у Литві вогонь є, а що він [князь московський] повідомляє, що буде в моїй землі після красної весни, після тихого літа, то я, дасть Бог, буду у нього на Великдень і поцілую його красним яйцем крізь щит сулицею і з Божою допомогою до міста його Москви списа прислоню...» [18, с. 58]. Тлумачення Ольгердом символіки зброї та вогню як демонстрації агресивних намірів Дмитра є логічним та зрозумілим. Цікаво, що погроза Ольгерда Дмитру висловлена із застосуванням пов'язаних між собою асоціативних рядів (Великдень – красне яйце – цілунок / щит – сулиця), проте зміст послання контекстуально був абсолютно зрозумілим воїну XIV ст. Сулиця (дротик із довгим древком) становила загрозу для життя воїна у разі попадання не лише у його тіло, а й у його щит: сулиця, що застрягла у щиті, обмежувала його маневреність і можливість захищатися та обтяжувала щит, змушуючи воїна опустити його. Цілком імовірно, що Ольгерд майстерно володів сулицею; це було відомо і Дмитру. Таким чином, для Дмитра за погрозою Ольгерда стояла цілком імовірна можливість небезпеки, тому можна припустити, що наведена відповідь Ольгерда Дмитру не вигадана хроністом, а переказана за достовірним джерелом.

У наведеному фрагменті Хроніки Биховця згадується символічний обряд приставляння переможцем списа до стіни переможеного ворожого міста. Тож можна стверджувати, що принаймні серед литовсько-руської військової еліти існував такий обряд; його правове значення, очевидно, було ідентичним значенню давнього обряду прибивання щита на ворота переможеного міста. Московський великий князь Дмитро Іванович, побачивши військо Ольгерда і розуміючи його намір, через послів почав просити про мир, запропонувавши Ольгерду «взяти все, що той хоче». Ольгерд погодився на укладення мирного договору, після чого Дмитро підніс йому «коштовні та дивовижні» дари. Після отримання дарів литовський великий князь заявив: «Хоча ми з тобою замирились,

але інакше мені вчинити не можна, і мушу я до твого міста Москви спис приставити...». Виконавши відповідні дії, Ольгерд, за свідченням хроніста, голосно промовив: «Княже великий московський, пам'ятай про те, що литовський спис стояв біля Москви!» [18, с. 58–59]. Отже, сторона-переможець мала не лише право, а й обов'язок виконати обряд повністю; можемо припустити, що неточне або неповне виконання позбавляло фактично здобуту перемогу правового значення. Правовим наслідком перемоги, що супроводжувалася обрядом приставляння спису до стін переможеного міста, очевидно, була безумовна капітуляція із визнанням повної зверхності переможця та готовності підкоритися будь-яким його вимогам. Акцентувавши увагу на наявності генетичного зв'язку між обрядами прибивання щита та приставляння спису, відзначимо, що обидва вони походять із язичницьких часів. Цікаво, що у наведеному епізоді обряд виконувався язичником Ольгердом, але московський великий князь Дмитро Іванович, який був православним, повністю визнав обряд таким, що мав правове значення. Тому очевидно, що московському великому князю був відомий цей обряд і зрозумілий його зміст.

Символіка спису як демонстрації військової агресії була знайома ще давнім римлянам: феціали оголошували війну за допомогою обряду кидання списа

зі змоченим у крові наконечником на територію супротивника.

Однак у західноєвропейській рицарській культурі символічне значення спису розширилося відповідно до загальної концепції рицарства як соціальної сили, що покликана охороняти права слабких і пригнічених. Довжина та прямота спису зумовили трактування його як символу правди. Залізний наконечник мав символізувати переваги правди над кривдою, а прапорець на кінці спису означав, що правда не повинна бути прихованою, а має відкрито демонструватися [14, с. 58].

Таким чином, у середньовічній європейській правосвідомості значне місце відводилося юридично значущим символам, репрезентованим зброєю – мечем, щитом, списом та ін., що використовувалася в обрядах, які мали правове значення, породжуючи, змінюючи або припиняючи правовідносини. Семіотичне наповнення символів в основному збігалось у різних народів Європи, що можна пояснити низкою чинників (зокрема, спільним генезисом, аналогією соціальних, державних, правових процесів, які відбувалися на континенті, а також рецепцією правових норм, що виникала внаслідок контактів європейських народів). Символи були універсально зрозумілими і визнавалися всіма соціальними верствами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Флори Ж. Идеология меча. Предыстория рыцарства / Флори Ж. – СПб.: Евразия, 1999. – 320 с.
2. Мисаревич Н.В. Городское право в правовой системе феодального общества: историко-правовой аспект / Н.В. Мисаревич // Современные тенденции развития юридической науки, правового образования и воспитания: материалы международной научно-практической конференции; в 2-х т., Полоцк, 18-19 мая 2012 г. / Редкол.: А.Н. Пугачев и др. – Новополоцк: Изд-во ПГУ, 2012. – Т. 1. – С. 23–27.
3. Павлов-Сильванский Н.П. Символизм в древнем русском праве // Журнал Министерства Народного Просвещения. Седьмое десятилетие. Часть ССCLIX. 1905. Июнь / Павлов-Сильванский Н.П. – Санкт-Петербург : Сенатская типография, 1905. – С. 339 – 365.
4. Бицилли П.М. Элементы средневековой культуры / П.М. Бицилли. – Петроград: Гносис, 1919. – 167 с.
5. Гуревич А.Я. Крестьянство и духовная жизнь раннефеодального общества / А.Я. Гуревич // История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. – Т. 1. Формирование феодально-зависимого крестьянства. – М.: Наука, 1985. – С. 519–554.
6. Добиаш-Рожественская О.А. Культура Западновропейского средневековья / О.А. Добиаш-Рожественская. – М.: Наука, 1987. – 352 с.
7. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении / Л. Леви-Брюль. – М.: Педагогика-Пресс, 1994. – 608 с.
8. Корецкий В.М. Лекции по истории государств и права. Военный строй Франкского государства / В.М. Корецкий. – Харьков: Изд-во ХЮИ, 1947. – 42 с.
9. Законодательство памятников древнего западноевропейского права. Под ред. П.Г. Виноградова, М.Ф. Владимирского-Буданова. – К.: Типография Н.Т. Корчак-Новицкого, 1908. – 192 с.
10. Эдикт Ротари // Шервуд Е.А. Законы лангобардов. Обычное право древнегерманского племени. (К раннему этногенезу итальянцев). – М.: Наука, 1992. – С. 41–87.
11. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей / Под ред. А.А. Шахматова. – 2-е изд. – СПб.: Типография М.А. Александрова, 1908. – Т. 2. – 87 с.
12. Тацит. Сочинения в двух томах / Публий Корнелий Тацит. – Т.1. Анналы. Малые произведения. – Л.: Наука, 1969. – 444 с.
13. Григорий Турский. История франков / Григорий Турский. – М.: Наука, 1987. – 464 с.
14. Руа Ж.Ж. История рыцарства / Ж.Ж. Руа. – М.: Алетейя, 2001. – 248 с.
15. Васютин С.А., Кабурнеев И.А. Меч в североевропейской культуре VIII – IX вв. / С.А. Васютин, И.А. Кабурнеев // Вестник Кемеровского государственного университета. – 2008. – № 2. – С. 32 – 35.
16. Шмітт Ж.-К. Сенс жесту на середньовічному Заході / Ж.-К. Шмітт. – Харків: ОКО, 2002. – 640 с.
17. Лаврентьевская и Троицкая летописи / Полное собрание русских летописей. – СПб: Типография Эдуарда Праца, 1846. – Т. 1. Вып.1–2. – 267 с.
18. Хроника Быховца / Отв. ред. М. Н. Тихомиров; Предисл., коммент. и пер. Н. Н. Улащика. – М.: Наука, 1966. – 155 с.